

डॉ.मंगेश भावराव पाटील

विद्यावार्धिनी महाविद्यालय, धुळे.

बाबा भांड हे सध्याच्या मराठी साहित्याचे भक्कम लेखक आहेत. ज्यांनी अगम्य परिस्थितीतील अनुभव, सामाजिक संबंध, संवेदनशीलता, संघर्ष आणि संपूर्ण आयुष्य आपल्या साहित्यात चित्रित केले आहे. या प्रतिभेच्या जोरावर त्यांनी विविध प्रकारांत लेखन केले आहे. ज्यामध्ये कथा, कादंबरी, प्रवासवर्णने, बालसाहित्य इत्यादी गोष्टी ठळकपणे पाहता येतील. पण कादंबरी हा प्रकार त्यांच्यासाठी प्रमुख ठरला. आपल्या आंतरिक भावना व्यक्त करून त्यांनी कादंब-या निर्माण केल्या.

बाबा भांड यांचा जन्म २८ जुलै १९४९ हे औरंगाबादमध्ये राहणारे मराठी भाषेतील लेखक, कादंबरीकार व प्रकाशक आहेत. त्यांनी इंग्रजी साहित्यात एम.ए. केले आहे. त्यांनी अल्पकाळ अध्यापनाचे काम केले. त्यांनी सहावीत असताना डायरी लेखनाला सुरुवात केली. विद्यार्थीजीवनात स्काउटबरोबर त्यांना युरोपचा प्रवास करायला मिळाला. या अनुभवावर त्यांनी 'लागेबांधे' नावाचे प्रवासवर्णन लिहिले आहे. बाबा भांड यांनी १९७५ मध्ये पत्नी सौ. आशा सोबत धारा व नंतर साकेत प्रकाशनाची स्थापना केली. त्यांच्या स्वतःच्या मराठीत दहा कादंब-या प्रकाशित झाल्या ज्यात जरंगा, काजोळ, दशक्रिया, तंट्या, आनंदघन, कृष्णः अग्निसमाधी घेणारा योगी, जुगार, युगदर्श महाराजा सयाजीराव गायकवाड इत्यादी कादंब-या पाहता येतील. तीन कथासंग्रह, चार ललित गद्य, चार प्रवासवर्णने, दोन आरोग्यविषयक पुस्तके, तीन एकांकिका संग्रह, चार अनुवाद, नऊ संपादित पुस्तके, पंधरा किशोर कादंब-या, अठरा बालकथा संग्रह आणि नवसाक्षरांसाठी सत्तावीस पुस्तके व इतर काही, अशा एकूण ८५ पुस्तकांचे लेखन, संपादन व निर्मिती त्यांच्या हातून झाली आहे. बाबा भांड यांच्या साहित्याचा हिंदी, इंग्रजी, कानडी, गुजरातीत अनुवाद झालेला आहे.

बाबा भांड यांनी वयाच्या पासष्टीनंतर सर्व संस्थात्मक कामातून स्वेच्छा निवृत्ती घेतली असून, ते पूर्णवेळ वाचन, लेखन, प्रकाशनासह शेती, प्रवास आणि छायाचित्रणाच्या छंदासाठी घालवतात. ते सामाजिक कार्यकर्ते आणि प्रचारक देखील आहेत. बाबा भांड हे ग्रामीण वातावरणाशी निगडित कथाकार आहेत. त्यांनी केवळ कादंब-या लिहिल्या नाहीत तर ते त्या जगल्या. हे व्यक्त करताना ग्रामीण भागाचे वास्तव त्यांच्या कादंब-यातून दिसते. ग्रामीण व्यक्तिरेखा, ग्रामीण लोकसंस्कृती, ग्रामीण सामाजिक-राजकीय-धार्मिक परिस्थिती, शोषण, अन्याय-अत्याचार उपेक्षित वर्गाचे चित्रण त्यांच्या कादंबरी मधून व्यक्त झालेले दिसून येते.

जरंगा ही बाबा भांड यांची महत्त्वाची कादंबरी आहे. जरंगा ही १९७८ मध्ये महाराष्ट्रातील औरंगाबाद जिल्ह्यातील 'जाळीचा देव' या गावक-याची कथा आहे. हे गाव महानुभाव पंथाचे पवित्र क्षेत्र आहे. या कादंबरीत ग्रामीण वातावरण वाढवताना मागासलेल्या गावातील लोकसंस्कृती आणि अंध धार्मिकतेचे चित्रण करण्यात आले आहे. कादंबरीचा नायक आंधळा मुरली आणि नायिका जाई या धार्मिकतेच्या विरोधात उभे आहेत. कादंबरीच्या केंद्रस्थानी 'जाळीचा देव' नावाचे गाव आहे. हे गाव तीन डोंगरांच्या मध्ये वसलेले आहे.

कादंबरीची सुरुवात गावातील एका छोट्या टेकडीवर वसलेल्या दत्तमंदिरापासून होते. कादंबरीचा नायक मुरली त्याच दत्त मंदिरात राहतो. सकाळी उठल्यावर तो मंदिराची घंटी वाजवतो आणि देवाची प्रार्थना करतो. पण त्याची देवावर श्रद्धा आणि भक्ती नसते. तो पुरोगामी विचारसरणीचा आहे. तो देव आणि त्याची श्रद्धा यांना नाकारतो.

तो पुजा-याला सांगतो की ही देवाची मूर्तीही दगडाची आहे. तो अत्यंत स्पष्ट बोलणारा आहे तो दररोज उठतो आणि त्याच्या दैनंदिन कामाला जातो. तो गावचे सरपंच, पाटील, दुकानदार श्रीधरबाबा, विश्वनाथ पुजारी, शिंपी, टेलर, मास्तर इत्यादी चे काम करतो. तो एक अतिशय स्पष्ट, बुद्धिमान, स्वाभिमानी आणि बंडखोर व्यक्ती आहे. श्रीधरबाबा, माळी पाटील, विश्वनाथ पुजारी यांसारख्या लोकांच्या दिखाऊ आणि शोषक प्रवृत्तीचा तो पर्दाफाश करतो आणि पुजारीही त्यांना विरोध करतो. गावात जाई आणि मुरली भगवान दत्ताची पालखी घेऊन आदरांजली म्हणून श्रीधरबाबांकडे येतात. मग मुरली स्वतःच बंडखोर स्वरात रडतो आणि म्हणतो, "ते ही खरं आहे बाबा! त्या कोळयाला सांगून ठेवायला हवय. कुठेही जाळं पसरण्याची त्याची सवय कोणीतरी मोडून काढायला हवीय आणि बाबा त्यांच्या अंगातील तो चिकट रसही काढून घ्यावा लागेल. ज्याच्या साहाय्याने तो जाळ विणीत असतो." १

मुरलीवर जाई निश्चल प्रेम करते. ज्यामध्ये वासनेचा स्पर्शही नाही. जाई ही मुरलीसोबत राहून गावातील दिखाऊ प्रवृत्ती आणि अंधश्रद्धेला विरोध करतो. जाई सुद्धा स्वाभिमानी, निष्पाप आणि नास्तिक आहे. ती ही देवाची शक्ती नाकारतो. पण संपूर्ण गावाला देवाविषयी आदर आहे. श्रीधरबाबा, सरपंच, पाटील इत्यादी ढोंगी व स्वार्थी लोक याचा फायदा घेतात. जाई आणि मुरली या भोंदूगिरीचा पर्दाफाश करतात. यामुळे हे लोक संपूर्ण गावाला जाई आणि मुरलीच्या विरोधात भडकवतात आणि सरपंचासारखे स्वार्थी, पापी लोक पालखीचा मान स्वतःच काढून घेतात. पण साळुबा दुकानदार याला विरोध करून श्रीधरबाबा, पाटील, सरपंच इत्यादी लोकांना भडकावतो. एकीकडे संपूर्ण गावात खळबळ उडते आहे. हिंसाचार वाढतो आणि दुसरीकडे मुरली आणि जाई गावातील परंपरा मोडून लम

करतात. त्यामुळे बाबा भांड यांनी वर्तमान कादंबरीत लोकसंस्कृती आणि धार्मिक अंधश्रद्धेच्या गर्तेत अडकलेल्या गावाचे वास्तववादी चित्रण केले आहे.

या कादंबरीत बाबा भांड यांनी मुरली, जाई या पुरोगामी पात्रांना महत्त्व दिले आहे. श्रीधरबाबा, बानुबाई, सरपंच, पाटील, विश्वनाथ पुजारी, महादू जानकूबाबा, साळुबा दुकानदार इत्यादी दुय्यम पात्रेही कथानकाला गती देतात. ग्रामीण वातावरणाचे वास्तववादी चित्रण करताना कादंबरीकाराने नैसर्गिक, सामाजिक आणि धार्मिक वातावरणाला महत्त्व दिले आहे. कादंबरीची भाषा नैसर्गिक, सोपी आणि परिणामकारक, पात्रांना साजेशी आणि व्यंगांनी भरलेली आहे. कादंबरीची भाषा मांडताना कादंबरीकाराने वर्णनात्मक, आणि अनेक ठिकाणी पूर्वचित्रणात्मक शैलीचा वापर केला आहे. कादंबरीला दिलेली कल्पनाशक्ती स्पष्ट करते कि शीर्षक प्रतीकात्मक आहे जे कादंबरीच्या मध्यभागी आहे. त्यामुळे प्रस्तुत कादंबरीतून धार्मिक दांभिकता समोर आली आहे. राजकारण आणि उच्च वर्गातील दांभिकता हा कादंबरीचा मुख्य उद्देश आहे. बाबा भांड यांनी मागासलेल्या गावांची लोकसंस्कृती उघड केली आहे ज्यात गावातील अंधश्रद्धा, दिखारूपणा आणि भ्रष्ट स्वार्थी प्रवृत्तींचा समावेश आहे.

काजोळ ही बाबा भांड यांची आत्मचरित्रात्मक कादंबरी आहे. ज्यामध्ये ग्रामीण भागातील एका गरीब विद्यार्थ्याच्या शैक्षणिक प्रवासाची संघर्षमय कहाणी मांडण्यात आली आहे. जी नायकाच्या शैक्षणिक प्रवासात आलेल्या चांगल्या-वाईट अनुभवांची खरी कहाणी आहे. या कादंबरीचा नायक स्वतः लेखक आहे. ज्यात त्यांच्या शैक्षणिक प्रवासाची कहाणी सांगतो. याशिवाय ग्रामीण रूढी, परंपरा, सण, संस्कृती, नातेसंबंध आदींचे वास्तववादी चित्रण करण्यात आले आहे.

नायकाच्या शाळेत जाण्याच्या प्रसंगाने कादंबरीची सुरुवात होते. तेव्हा नायक सहा वर्षांचा असतो. नायकाच्या वडिलांना शिक्षणाची आवड आहे. त्यांना शिक्षणाचे महत्त्व माहीत आहे. या कारणास्तव ते आपल्या मुलाला कोणत्याही क्षेत्रात शिक्षण देण्याच्या बाजूने आहेत. प्राथमिक शिक्षण पूर्ण करण्यासाठी नायकाला खूप संघर्ष करावा लागतो. ते त्यांचे अनेक गावात म्हणजे पळशी, मांडकी, पाचोड, पिंपरी आदी गावात शिक्षण पूर्ण करतो. दरम्यान, नायकाची शाळेबद्दलची आवड, मास्तर नियमितपणे शाळेत न येणे, शाळा बंद असणे, शेजारच्या काकाने मुस्लिमाचा केलेला खून, अनैतिक संबंधांमुळे मास्तरने शाळेची नोकरी सोडून पळून जाणे, इत्यादी गोष्टी कादंबरी मध्ये चित्रित केलेली आहे. यासोबतच काका आणि मुस्लिम महिला, मास्तर आणि ती महिला, दारू आणि त्याचा मित्र रामराव, पाटील आणि गंगा इत्यादींचे अनैतिक संबंधही उघड झाले आहेत. अशा प्रकारे ग्रामीण भागातील कौटुंबिक व सामाजिक वास्तव कादंबरीतून लेखकाने चित्रित केले आहे.

नायकाला बंद पाठशाला शाळा आवडते आणि तो नेहमी अभ्यासात पहिला असतो. शाळेत तो सर्व विद्यार्थ्यांमध्ये कौतुकाचा विषय बनतो. तो सर्व शिक्षकांचा आवडता विद्यार्थी बनतो. मात्र शाळेत परीक्षेच्या वेळी प्रश्नपत्रिकेत शिकविलेल्या अभ्यासक्रमावर प्रश्न विचारल्याने विद्यार्थी आणि शिक्षकांमध्ये वाद निर्माण होतात. अशाप्रकारे, एकीकडे नायक हा एक प्रामाणिक, कष्टाळू, आश्वासक आणि शिक्षणाची आवड असलेला आदर्श विद्यार्थी असतो, तर दुसरीकडे तो अन्याय आणि शोषणाला विरोध करणारा अभ्यासू आणि जिद्दी असतो. त्यामुळे या कादंबरीत लेखकाने नायकाच्या बालमानसशास्त्राचे अतिशय मार्मिक चित्रण केले आहे. त्याचबरोबर त्याच्या जीवनातील धार्मिक अंधश्रद्धा, स्वार्थ, व्यसनाधीनता, वाईट सवयी, मत्सर, हेवा, मत्सर, गरिबी आणि दुःख, लाचारी आणि संघर्ष इत्यादींनी भरलेल्या ग्रामीण जीवनात प्रचलित असलेल्या सामाजिक व्यवस्थेचे वास्तववादी चित्रण आहे. कादंबरीच्या संदर्भात डॉ.एम.जी. कानडे म्हणतात, "कथानायकाची शिक्षणासाठीची धडपड, वास्तव कटु- कठोर जीवनानुभवांचे दर्शन तत्त्वज्ञान, शाळेतील मित्राचे निखळ, निस्सीम प्रेम, लेखकांनी खेड्यातील शाळकरी विद्यार्थ्यांच्या भुमिकेतून सांगितलेली रोमहर्षक व भावविभोर अशी ही कथा आहे."२ कादंबरीकाराने यात ग्रामीण जीवनपद्धती आणि बालपणापासून माध्यमिक शिक्षणापर्यंतच्या संघर्षाचे चित्रण केलं आहे.

दशक्रिया ही बाबा भांड यांची बहुचर्चित कादंबरी आहे. जे 1995 मध्ये प्रकाशित झाली. विविध पुरस्कारांनी सन्मानित झालेल्या या कादंबरीचे चित्रपटात रूपांतरही करण्यात आले आहे. मानवी मृत्यूनंतर अंत्यसंस्कार, अस्थी विसर्जन, दशक्रिया विधी आणि जातिव्यवस्था यांचे वास्तव या कादंबरीत उलगडले आहे. दक्षिण गंगा मानल्या जाणा-या पैठणच्या गोदावरी नदीच्या घाटावर एका माणसाच्या मृत्यूचा धंदा यात दाखवण्यात आला आहे.

कादंबरीची सुरुवात सकाळी नाथ मंदिराच्या घंटानादाने होते. कहानीचा नायक भानुदास पहाटे नाथघाटावर जातो आणि अस्थी विसर्जन करून अस्थी वितळवणा-या व्यक्तीकडे जातो. यातून मिळालेल्या पैशातून तो मोठ्या आनंदाने चहा आणि पकोडे खातो. भानुदासची आई साफसफाईचे काम करण्यासाठी येते

त्यांना त्यांच्या मुलांच्या शिक्षणाची आणि कुटुंबाची चिंता आहे. राखेतून मिळणा-या पैशातून भानुदास त्याच्या आणि त्याच्या मित्रांच्या शाळेची फी भरतो. तो नवीन गाळणी विकत घेतो. तो वडिलांना पैसे देतो आणि दशक्रियासाठीच्या घरातील वस्तू केशव भटजींना देत राहतो. अशा रीतीने एकीकडे तो आपल्या कुटुंबाला आर्थिक मदत करतो आणि दुसरीकडे त्याला ते काम करण्यात आनंदही मिळतो, पण आपल्याच मामाच्या मुलगी शकुनचा अस्थिकलश आपल्या मामाच्या हातात पाहून तो खूप दुःखी होतो. सामान्यतः इतरांचा मृत्यू

निर्भयपणे आणि सहजतेने स्वीकारणारा भानुदास शकूच्या मृत्यूने दुःखी होतो. भानुदास जेव्हा नाथघाटावर एका व्यक्तीच्या मृत्यूनंतर त्याची राख वितळवून पैसे गोळा करतो तेव्हा या कमाईतून तो केशव भटजी, तुकाराम न्हावी, पिराजी, रामकाटक यांसारख्या लोकांना आपला वाटा द्यावा लागतो. त्यामुळे नाथघाटावर मानवी मृत्यूचा बाजार चालतो, याचे अचूक चित्रण बाबा भांड यांनी केले आहे. यात नायक भानुदासची बालसुलभ असमर्थता आणि असहायताही दिसून येते. त्याचे कारण गरिबी आणि जातिव्यवस्था आहे. कादंबरीतील एक पात्र केशव भटजी, नाथघाटावर दशकिया विधी करणारा ब्राह्मण आहे, जो दशकिया करून पैसे कमावतो पण आनंदी होऊ शकत नाही. दोन वेळच्या जेवणासाठी तो सतत स्वार्थापोटी लोकांच्या मृत्यूची वाट पाहत असतो. कादंबरीकाराने केशव भटजी आणि पत्रे सावकार यांसारख्या ब्राह्मणांनी पाळलेल्या जातीवादाचे चित्रण केले आहे. पत्रे सावकार केशव भटजींना हीन समजतो आणि म्हणतो, “तुमची सर्वांच्या रांगेत बसण्याची हिंमत? सावकारांच्या शुभकार्यात किरवंताची एवढी मजाल? केशवा, हा सावकार अजून मेला नाही. माझ्या मुलाच्या लग्नात माझ्या हातून मान मिळवण्यासाठी ही धडपड! शिव-शिव! हा काय अगोचरपणा आणि केवढे हे पाप. आकाशातून बघणारे माझे पुर्वज माझ्यावर थुंकतील. माझी परिस्थिती अशी म्हणून तुझ्यासारख्या किरवंतान आमच्या मांडीला मांडी घालून बसावं! हे कदापी शक्य नाही.”३

अशा प्रकारे भानुदास, केशव भटजी, तुकाराम बार्बर, सदाशिव हे सर्वजण इतरांच्या मृत्यूची वाट पाहतात. जेणेकरून त्यांच्या मृत्यूनंतर त्यांना विविध पद्धतीने मिळणारे पैसे आणि त्यांना मिळणा-या वस्तू मिळून दोन वेळच्या जेवणाची व्यवस्था करता येईल. सदाशिव देवाकडे प्रार्थना करतो की ज्यांची वेळ आली आहे, देव त्यांना लवकर मरण देवो. जेणेकरून त्यांची पोटे भरण्याची व्यवस्था करता येईल. प्रस्तुत कादंबरीत नमन वास्तव बाबा भांड यांनी चित्रित केले आहे. कादंबरीकार लिहितो की, “सगळ्यांचा धर्म दडलाय दोन वितीच्या पोटाची खळगी भरण्यासाठी अनेकांनी उघडली मोक्षाची दुकाने त्यात आहेत. सर्व केशव-नारायण-तुकाराम-शांता-भानुदास आणि पत्रे सावकारही!”२ अशा रीतीने कादंबरीत कादंबरीकाराने दहा-बारा वर्षांच्या दलित भानुदासाची कथा केंद्रस्थानी ठेवून समाजात रुजलेला रूढीवाद, जातिव्यवस्था, गरिबी, धर्माच्या नावाखाली केल्या जाणाऱ्या कर्मकांडांचे वास्तव चित्रण केले आहे. तसेच मुक्ती, परोपकार, अंधश्रद्धा इत्यादींचे चित्रण केले आहे. म्हणूनच, प्रस्तुत कादंबरी मृत्यू आणि त्यानंतरच्या अंत्यसंस्कारातून आपले जीवन निर्वाह करणा-या लोकांच्या विशिष्ट समुहाची कथा आहे.

तंट्या बाबा भांड यांची ही कादंबरी 2001 मध्ये प्रकाशित झाली. ही चरित्र-केंद्रित कादंबरी जी आदिवासी जीवन, ब्रिटीश सत्ता, शोषक संरंजामशाहीतील अन्याय, अत्याचार आणि तंट्याच्या जीवन संघर्षाची कथा आहे. प्रस्तुत कादंबरीचा नायक तंट्या पूर्वी तात्या होता. तात्या तंट्या होतो आणि तंट्याचा मामा होतो. तंट्या हा आदिवासी भिल्ल जातीतील तरुण आहे. लहानपणापासूनच तंट्याने आजोबा आणि वडिलांनी अन्याय, अत्याचार आणि शोषण पाहिले आहे. वडिलांना शिवीगाळ आणि मारहाण केल्यामुळे भाऊसिंग भिल्ल दारूच्या नशेत पत्नीला मारहाण करतो, परिणामी तिचा मृत्यू होतो. पत्नीमुळे निराश आणि हताश झालेल्या भाऊसिंगाची काही दिवसांतच मृत्यू होतो. आई-वडील गेल्यामुळे आणि जुन्या गावात शेती करण्याची गरज असल्याने तात्याला बिरडा गाव सोडावा लागतो. पण तात्यांच्या भोळ्या स्वभावाचा फायदा घेत शिवबा पाटील त्यांची जमीन हडप करतात. तात्या त्याला विरोध करतो आणि कोर्टात जातो पण तिथे त्याला न्याय मिळत नाही आणि शिवबा पाटील, मोहन पाटील आणि सरदार पाटील हे तिथे मिळून तात्याला तुरुंगात पाठवतात. तुरुंगातून सुटल्यानंतर तात्या आपल्यावर झालेल्या अन्यायाचा आणि अत्याचाराचा बदला घेण्यासाठी शिवबा पाटील, भिवा पाटील, मोहन पाटील आणि इंग्रज सरकारला विरोध करत षडयंत्र रचतो.

तात्या इंग्रज सरकार आणि देशी सावकारांशी शत्रुत्व पत्करून त्यांच्याकडून झालेल्या सुडाचा बदला घेण्यासाठी स्वतःसारख्या इतर आदिवासी गिरणी कामगार, गरीब, शेतकरी, मजूर इत्यादींवर होणारे अत्याचार आणि शोषण थांबवण्यासाठी इंग्रज सरकार व देशी सावकार यांच्यासोबत वैर पत्करतो. या कामात त्यांना बिजनिया, मगल्या, दौल्या, नहाल, दगड्या, उंक्या, गन्या, ठाकूर नारायण यांसारखे मित्र त्याला साथ देतात. तंट्याने निमाड प्रांतातील अन्यायी, स्वार्थी, शोषक, सावकार, पाटील, पटवारी, व इंग्रजांच्या गुलामांची लूट करतो आणि तो लुटलेला पैसा गरीब, आदिवासी, शेतकरी आणि मजुरांमध्ये वाटून देतो. यामध्ये तंट्या आपले संपूर्ण आयुष्य असहाय, पीडित, गरीब लोकांचे जीवन सुधारण्यासाठी आणि त्यांना शोषणातून मुक्त करण्यासाठी समर्पित करतो. ब्रिटीश सरकार त्याला डकैत घोषित करतात आणि त्याला पकडण्यासाठी बक्षीसही जाहीर करतात. पण धैर्यवान तंट्या दहा वर्षे भूमिगत राहतो आणि शेवटी विश्वासघाताचा बळी ठरतो.

एकीकडे तंट्या हा शोषक वर्ग आणि ब्रिटीश राजवटीच्या दृष्टिकोनातून एक डाकू आहे, तर दुसरीकडे नेमाड प्रांतातील लोकांसाठी तो एक मोठा लोकनेता आहे. बाबा भांड यांनी तात्यांच्या जीवनकथेतून संघर्षाचे आदिवासी भिल्ल जातीचे, शोषक वर्गाचे जीवन दाखवले आहेत. ब्रिटीश राजवटीची भ्रष्ट व्यवस्था. सार्वजनिक जीवनात प्रचलित असलेल्या अंधश्रद्धा, इत्यादींचे वास्तववादी चित्रण केले आहे.

कादंबरीकाराने नेमाड प्रांत आणि तेथील गावे, तेथील लोकांची जीवनशैली, आदिवासींची जीवनशैली, अंधश्रद्धा आणि तेथील नैसर्गिक, सामाजिक, राजकीय वातावरण यांचेही वास्तववादी चित्रण केले आहे.

आनंदधन ही बाबा भांडजी यांची आत्मचरित्रात्मक कादंबरी आहे. जे 2005 मध्ये प्रकाशित झाली होती. प्रस्तुत कादंबरी 'काजोळ' या कादंबरीचा सिक्वेल आहे असे वाटते. प्रस्तुत कादंबरीत बाबा भांड यांनी स्वतःच्या जीवन संघर्षाची कहाणी मांडली आहे.

त्यामुळे आत्मचरित्रात्मक कादंबरी असल्याने चर्चेत असलेल्या कादंबरीचा नायक स्वतः लेखक आहे. ज्यामध्ये कादंबरीकाराने दहावीची परीक्षा उत्तीर्ण झाल्यानंतर त्यांचे महाविद्यालयीन जीवन, त्यांचे शिक्षण, लग्न, नोकरी, व्यवसाय आणि लेखक आणि प्रकाशक बनण्याची त्यांची इच्छा, सिद्ध समाधी योगाचे कार्य आणि सृजनस्थळाची निर्मिती आणि आनंदधन याविषयी सांगितले.

कादंबरीची सुरुवातच लेखकाने निर्माण केलेल्या सृजनधाम म्हणजेच 'आनंदघन' जे गिरनेराच्या निसर्ग सौंदर्यात वसलेले आहे. हा जगातील सर्वात मोठा नैसर्गिक ठिकाण आहे. जो ना कोणाला फसवू शकतो ना कोणाला अडचणीत आणू शकतो. तो स्वतःचे नियम पाळते. लेखकाला या निसर्गाचे मोठे आकर्षण आहे. या कारणास्तव, नायक निसर्ग प्रेमी आणि स्वभावाने नेहमी आनंदी असल्याचे पाहिले जाते. नायक औरंगाबादला राहतो. शालेय शिक्षण पूर्ण करत असतानाच लेखक आणि प्रकाशक बनण्याच्या इच्छेने तो गावातून औरंगाबाद येथील कला शाखेत प्रवेश घेतो.

महाविद्यालयीन शिक्षण पूर्ण केल्यानंतर ते शिक्षक म्हणून काम करतात आणि विविध व्यवसाय करतात. लग्नाझाल्या नंतर पत्नी दोघेही औरंगाबाद येथे भाड्याच्या घरात राहून जीवन संघर्ष सुरू करतात. नायक सिद्ध समाधी योग या संस्थेद्वारे समाजाची सेवा करतो आणि प्रथम संस्था आणि समाजाचे द्वैत पाहतो. संस्थेच्या आश्रमासाठी गिरनेरा येथे जमीन खरेदी करतो. आश्रमासाठी जमीन खरेदी करताना त्या झामाबाई, बाबू आणि धनाजी सारख्या ग्रामीण आणि निरक्षर लोकांना प्रामाणिकपणे मदत करते. आश्रमाजवळील आश्रमाचे प्रमुख आणि सदस्यांच्या परवानगीने तो जमीन विकत घेतो आणि तिथे कलाकार आणि लेखकांसाठी सृजनधाम बांधतो. ज्यासाठी नायकाला अनेक समस्यांशी लढा देऊन संघर्ष करावा लागतो. या सृजनधामच्या उभारणीच्या संघर्षाची कथा आनंदघनमध्ये आहे.

या कादंबरीत कादंबरीकाराने निसर्गसौंदर्याचे अनोखे वर्णन केले आहे. मानवी जीवनातील निसर्गाचे महत्त्व अधोरेखित करणारी ही कादंबरी मानवी शरीर आणि मनाला संयमी बनवते. तसेच ग्रामीण वातावरणात राहणा-या लोकांच्या मानसिक स्थितीचेही वर्णन केले आहे. स्वार्थाने भरलेल्या जगात, नायक परिस्थितीचा स्वीकार करतो आणि आनंदाने आणि शांततेने जगण्याचा प्रयत्न करतो. नायक निसर्गात असा आनंद निर्माण करतो. याव्यतिरिक्त बाबा भांड यांच्या जुगार, कृष्णा: अग्नी समाधी घेणारा योगी इ. कादंबरी आहेत.

बाबा भांड हे समाजसेवक असून त्यांच्या साहित्यातून सामाजिक अनुभव पहावयास मिळतात. त्यांच्या लेखनातून गाव आणि खेडयातील संस्कृतीचे दर्शन पहावयास मिळते. म्हणून १६ व्या आचार्य अत्रे मराठी साहित्य सम्मेलनाचे अध्यक्ष बाबा भांड होते. साहित्य अकादमीचा बालसाहित्य राष्ट्रीय पुरस्कार नवी दिल्ली ने त्यांना बहाल केलेला आहे. भैरुतन दमाणी पुरस्कार, बालसाहित्याचा राष्ट्रीय पुरस्कार, बालवीर चळवळीसाठी राष्ट्रीय पदक, महाराष्ट्र शासनाचे उत्कृष्ट वाङ्मय दशक्रिया निर्मिती साठी एकूण दहा पुरस्कार अशा अनेक पुरस्कारांचे ते मानकरी आहेत.

संदर्भ सूची

- १) जरंगा - बाबाभांड - साकेत प्रकाशन पुणे प्रकाशन पृष्ठ क्र. ८८
- २) काजोळ - बाबाभांड - साकेत प्रकाशन पुणे मलपृष्ठ
- ३) दशक्रिया- बाबाभांड - साकेत प्रकाशन पुणे पृष्ठ क्र. ५८
- ४) दशक्रिया- बाबाभांड - साकेत प्रकाशन पुणे पृष्ठ क्र. ११९
- ५) आनंदघन - बाबाभांड - साकेत प्रकाशन पुणे पृष्ठ क्र. ११०